

Araştırma Makalesi

TATAR SÖZLÜK YAZARLIĞI VE TATARCA SÖZ VARLIĞI

Mustafa ÖNER*

Öz

Türk dünyasının kuzeybatısında köklü bir yazılı mirasa sahip olan Tatarca, 1552'den beri Rusya egemenliği içinde bulunmaktadır. XVIII. yüzyıl başlarında 1724'te Rusya Bilimler Akademisini kuran Rusya Çarı Petro'nun Doğu'yu bir araştırma alanı yapmasıyla birlikte Şarkiyat ve Türkoloji değer taşıyan bir disiplin hâline gelmiştir. Çarlık devrinde, ticari ve dinî sebeplerle Tatarca artık önde gelen bir öğrenme ve araştırma konusu olmaya başlamıştır.

XVII. yüzyıl sonlarından itibaren hazırlanan Tatarca yazma sözlükler, özellikle XIX. yüzyılda çok daha gelişmiştir: 1804'te kurulan Kazan Üniversitesinde hem dil araştırmalarının hem Türkolojinin çok ilerlediği açıkça gözlenmektedir. Bu XIX. yüzyılda modernizmin gelişmeye başladığı Tatarlar arasında Rusçaya yönelik iki dilli sözlükler artık önceki örneklerden çok daha kapsamlı ve niteliklidir. S. Helfin ve K. Nasîrî gibi ansikopedist Tatar sözlükçülerinin yanı sıra, A. Voskresenskiy gibi Rus sözlükçüleri de bu alana geniş katkılar yapmıştır.

Böylece XIX. yüzyılda gelişmeye başlayan Tatar sözlük yazarlığının iyi örneklerinin XX. yüzyıl başlarında arttığı görülür: Ünlü Türkolog N. F. Katanov'un da katıldığı bu iki dilli sözlükler alanında M. Kurbangaliyef, R. Gezizof, J. Kuliyyef gibi yazarlar öne çıkmıştır.

Geliş Tarihi: 14.03.2019

Kabul Tarihi: 22.08.2019

Makalenin Künyesi:

Öner, M. (2019). "Tatar Sözlük Yazarlığı ve Tatarca Söz Varlığı". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 48, 157-180.

DOI: 10.24155/tdk.2019.115

*

Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mustafa.oner@ege.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2875-8409

Sovyet devrinde bir eğitim dili olarak da gelişmeye başlayan Tatarca için özellikle 1950'li yıllarda sürdürülen sözlükçülük çalışmaları, dil içi ansiklopedik sözlükler ve Rusça ile iki dilli sözlükler örneklerini vermiştir. Böylece yaklaşık iki asırlık bir tarihi olan Tatar sözlükçülüğünün terminolojiden etimolojiye kadar çeşitlenmiş bir sözlük repertuarı vardır.

Anahtar sözcükler: Tatar söz varlığı, Tatar sözlükçülüğü, Tatar sözlükleri, sözlük bilimi.

Tatar Lexicography and Tatar Lexicon

Abstract

Tatar, which has a deep-rooted heritage as a written language in the northwest of the Turkic World, has been under Russian sovereignty since 1552. In the beginning of the XVIIIth Century, the Russian Tsar Petro founded the Russian Academy of Sciences in 1724 and due to defining the East as a research area, orientalism and Turcology became a valuable discipline. During the tsarist era, for commercial and religious reasons, Tatar language became a prime subject of learning and research.

The Tatar manuscript dictionaries, prepared from the late 17th century, are much more developed, especially in the 19th century: In Kazan University, which was founded in 1804, it is clearly observed that both language studies and Turcology have developed very much. Among the Tatars, in which modernism began to develop in the 19th century, bilingual dictionaries for Russian are much more comprehensive and qualified than the previous examples. Tatarian encyclopedists such as S. Helfin and K. Nasiri, and Russian lexicographers, as well as A. Voskresensky, made extensive contributions to this field.

Thus, the good examples of Tatar lexicography, which began to develop in the 19th century, increased in the early 20th century. Famous Turkologist N. F. Katanov also participated in the field of these bilingual dictionaries, writers such as M. Kurbangaliyef, R. Gezizof and J. Kuliyeef appeared.

For Tatar language, which began to develop as a language of education in the Soviet period, lexicography studies gave brought results especially in the 1950s, as intralinguistic encyclopedic dictionaries and bilingual dictionaries along with Russian. Thus, Tatar lexicography, which is about two centuries old, has a varied repertoire ranging from terminology to etymology.

Keywords: Tatar lexicon, Tatar lexicography, Tatar dictionaries, lexicology.

Türkler arasında ilk sözlük yazarı Kaşgarlı Mahmud'un kendisi kadar ünlü eserinde Kıpçakça hakkında verdiği ilk bilgileri, bu tarihî lehçenin kavmî ve linguistik mirasçısı olan Tatarcanın da leksikoloji tarihine katmak hatalı olmaz. XI. yüzyıldan beri Türk dünyasının kuzeybatı alanlarına yerleşen Kıpçaklar, bir de tarihî tesadüflerle gittikleri Memlûkların egemen olduğu Mısır'da Arapça yazılmış bir sözlük edebiyatına da sahip oldular. Kıpçakların çoğunluğu oluşturduğu Altın Ordu Devleti başında Cengiz soyundan gelen hanların kançılara dilinin Kıpçak Türkçesi olarak yarlık ve bitiklere yansıdığını görüyoruz. Hanlıkta egemen olan *Tatar* adının özellikle Ruslar ve Avrupalılar tarafından Müslüman halkı adlandırmak için Orta Çağ'dan beri kullanıldığını ve nihayet XIX. yüzyılda da Tatar adıyla benimsenen bir millî kimlik hâline geldiğini dikkate alarak; *Dîvânü Lugâti't-Türk'te* anılan *Kıpçakça* veya Avrupalı Hristiyan misyonerlerin *Kumanca* dediği Türk lehçesinin daha yeni çağlara ait adlandırmasının artık *Tatarca* olduğunu belirtmek gerekir. Kökeni itibarıyla Oğuzca gibi doğudan gelen bu "Z dili" önceki Bulgar-Türk dil tabakasını büyük oranda örtmüş ve genel olarak çağdaş Tatarca, Kıpçak türü yazı dillerinden biri olarak gelişmiştir. Bundan ötürü Orta Çağ'daki Memlûk-Kıpçak leksikolojisini de Rusya Çarı İvan'ın Kazan Hanlığına egemen olduğu 1552'den sonra ve özellikle 1724'te Petro'nun kurduğu Rusya Bilimler Akademisinde gelişen Türkoloji çalışmaları arasında Rusça olarak hazırlanan Tatar sözlüklerini de Tatar sözlükçülüğünün geleneğine dâhil etmek gerekir (Petro ve Rus Türkolojisi için bk. Kononov 2009: 20-27).

XVII. yüzyıl sonlarından itibaren görülen yazma sözlükler ilgi çekici bir mirastır; ilkel biçimde sadece birkaç yüz kelime içeren bu yazmaların XVIII. yüzyıl sonlarına kadar sürdüğü anlaşılıyor. Kazan Üniversitesinde savunduğu doktora tezinde (1964) bu yazmaları inceleyen Mostafa Nogman 1969'da "*XVII-XVIII yözlerdeğ rusça - tatarça kulyazma süzlëkler*" başlığıyla yayımladığı monografisinde hem bu yazmaların saklandığı arşiv ve kütüphane fondalarını kaydetmiş hem de bu eserlerin içerikleri hakkında bilgi vermiştir. Bizzat görme imkânı bulamadığımız bu yazmaların 9 adedi St. Peterburg Bilimler Akademisi arşivinde ve ikisi de Ermitaj Müzesinde saklanmaktadır. M. Nogman'ın bu yazmalar hakkındaki başka bir kaynaktan rastlamadığımız bu kayıtları çok önem taşır (bk. Nogman 1969); ilk kez Tatar, Başkurt ve Kazak sözlükleri üzerinde genel bir değerlendirme yaparken andığımız (Öner 1999) bu bibliyografyayı burada tekrar ele almak yararlı olacak:

Rusça-Tatarca Yazma Sözlükler

1. Rus tüccarları için sözlük (XVII. yüzyıl sonları): *Sbornik rukopisey kontsa XVII i načala XVIII vekov* (St. Peterburg Bilimler Akademisi

Kütüphanesi Elyazmaları Bl. no: 17, 8, 27). Rusça yazma kitap içinde 15 sayfalık sözlük. 300'den fazla Tatarca söz ve deyim vardır. Eski Slav alfabesiyle yazılmış sözlükte "turskiy", "po-persidski", "po-tatarskoy reçi" bölümleri açılmıştır. Yazarı ve yazıldığı yer belirsiz olan bu sözlüğün malzemesi tam Kazan Tatarcası değildir. Sözlüğün, Tatarlarla alışverişte bulunan Rus tüccarlar tarafından düzenlendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla günlük hayat ve karşılıklı konuşma için en gerekli sözler alınmıştır.

2. V. N. Tatişçev'in isteğiyle Simbir Vilayetinde hazırlanan sözlük: *Vedomost Simbirskoy provintsial'noy kantselyarii, uçinennaya v otvet na voprosnie punktı, kotorie yavstvuyut o prislannom v predlejenii kopii* (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi, G.F. Miller bölümü, fond 21, op. 5, no: 149). Bu yazma, Simbir şehrinin manzarası, kuruluşu ve bu vilayetin tarihi, coğrafyası ile orada yaşayan Rus, Tatar ve Mordva halkları hakkında kısa bir açıklama ile başlar. Buradaki şehirler, kasabalar, dağlar, ormanlar, akarsular Tatarca adlarla verilmektedir. 1737-38 yıllarına ait yazmanın 128.-140. sayfaları arasına konan sözlükte yaklaşık 600 söz vardır. Rusça, Tatarca, Çuvaşça ve Mordvaca karşılaştırmalı sözlük, sütunlar hâlinde düzenlenmiş ve eski Slav harfleri ile yazılmıştır.

3. 1737-38 tarihinde Tobol'da hazırlanmış Rusça-Tatarca sözlük: Yazmanın dışında "Vedomost soçinennaya v Tobol'ske po imyannomu ee İmperatorskogo veličestva ukazu, prislannomu iz kabineta i po trebovaniyu taynogo sovetnika gospodina Tatişçeva" açıklaması vardır (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi, G.F. Miller bölümü, fond 21, op. 5, no: 149). Yazma soru-cevap şeklinde iki sütuna bölünmüştür; giriş kısmında Tobol civarında yaşayan halklar hakkında etnografik bilgiler verilmiştir. Yazmanın 249.-260. sayfaları arasına Rusça-Tatarca sözlük konmuştur. Bu iki dilli sözlükte leksikolojik ve fonetik bakımdan Sibiryâ Tatarlarının di-yalekt özellikleri görülmektedir.

4. Rusça-Tatarca-Çağatayca-Farsça sözlük: (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi, G. F. Miller bölümü, fond 21, op. 5, no: 149, 472-491. s.). Böyle dörtlü olarak düşünülmüş sözlük eksik kalmıştır; Rusça maddelerin Tatarca karşılıkları tamamlanmış ve Farsçaları da epey verilmiş; fakat gerisi nedense bırakılmıştır. Yazarı belirsiz olan bu sözlüğün, benzeri olan pek çok eser gibi, Rusya'nın doğuyu araştırma merkezi olan Kazan'da yazıldığı anlaşılmaktadır. Tatarca malzemesi de leksikolojik ve fonetik bakımdan Kazan ağzına dayanmaktadır.

5. P. İ. Rıçkov - M. Gabdrahmanov (1740) sözlüğü: (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi, El Yazmaları Bölümü, no: 1, 5, 58). Rusça-Tatarca ve Kalmukça olarak hazırlanan bu sözlükte Arapça için de bir sütun açılmış fakat boş bırakılmıştır. Tatarca bölümde sözler önce Rus transkrip-

siyonuyla verilmiş sonra Arap harfli Tatarcası yazılmıştır. Bundan, Arap harflerini öğrenememiş Rus okuyucusuna Tatarca sözlerin telaffuzunu öğretmek amaçlanmış olmalıdır. Rus alfabesinin sadece ilk harfinde kalan 1520 sözün Tatarca ve Kalmukça karşılıkları verilmiştir. Sözlüğü hazırlayan P. İ. Rıçkov Rusça malzemeyi Tatarcaya tercüme etmesi için Mahmud Abdrahmanov adlı bir molladan yardım alır, dolayısıyla bu sözlüğe de Rıçkov-Gabdrahmanov Sözlüğü demek mümkündür. Sözlüğün hazırlığı maa-lesef daha baştan ilk üç harfte yarım kalır.

6. Matvey Kotel'nikov konuşma kılavuzu: (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi, El Yazmaları Bölümü, no: 17- 15, 8). Üç sütundan oluşan yazma 71 sayfadır. İlk sütunda Rusça cümleler, yanında Arap harfli Tatarca karşılıkları ve üçüncü sütunda da Tatarca cümlelerin Rus harfli transkripsiyonu verilmiştir. Yine Tatarca sözlerin Ruslar tarafından doğru telaffuz edilmesi amaçlanmıştır. Sözlüğün 1700'lerin ortalarında yazıldığı tahmin edilmektedir. Yazar Matvey Kotel'nikov, Orenburg'a sürgün edilmiş Semen Kotel'nikov'un oğludur ve küçük yaştan itibaren yerli halkla kaynaşıp Tatarca'yı öğrenmiştir. Yazar o yıllarda Orenburg'dadır ve muhtemelen Çar'ın pek yakınındaki tarihçi V. N. Tatişçev'in isteğiyle bu kılavuzu hazırlamıştır. Yazar giriş sözünde "*ügrenüñiz tatar, kalmık tilini, kaysıları iñ hoşdur hem kirekdür*" demektedir. Samara'da açılan Tatar-Kalmuk okulu için bir ders kitabı olarak düşünülen kitap, zamanında çok popüler olmuş ve kopyaları yayılmıştır. N. İ. Novikov ve M. İ. Suhomlinov gibi Rus tarihçileri M. Kotel'nikov'un eserinden söz etmektedir. Eser, yaklaşık 250 yıl önce Ruslara Tatarca öğretmek üzere yazılmış ilk ders kitabı sayılmaktadır.

7. Fedor Popov'un Vyatka Tatarları sözlüğü (1780'lerde): (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi Elyazmaları Bölümü A.M. Şegren arşivi, fond 94, op. 2, no: 106). Yazmadaki 11 sayfada 286 söz vardır. Önce Rusça madde başları, yanında Arap harfli Tatarca karşılıkları ve sonra da Rus harfli transkripsiyonları verilen sözlük 286 sözden oluşmaktadır.

8. Sibirya Tatarları sözlüğü (1780'lerde): (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi Elyazmaları Bölümü A.M. Şegren arşivi, fond 94, op. 2, no: 102). Yazmada 17 sayfa, 286 söz bulunmaktadır. Tatarca malzeme yine Arap ve Rus harfli olarak paralel verilmiştir. Rusça maddeleri yukarıdaki Popov Sözlüğü ile aynıdır (286 söz), her iki sözlük de aynı kaynağa dayanmaktadır. Sibirya'nın o çağdaki idarî taksimatına dayanarak, orada yaşayan Tatarlar da türlü bölgelere göre adlandırılmıştır: Tobolskiy, Tyumenskiy, Turinskiy, Yalutorovskiy, Omskiy, Tomskiy, Nainskiy okrugları. Sonunda *Sekretar Daniil Kutkin* imzasını taşıyan sözlük, Sibirya Tatarlarının ağız özelliklerini kabaca kaydetmiş eski bir hatıra olarak da değerlidir.

9. Mindiyar Bikçurin sözlüğü (1780'lerde): (St. Peterburg Bilimler Akademisi Arşivi A. M. Şegren arşivi, fond 94, op. 2, no: 26). Bu yazma sözlük, Rusça, Arapça, Farsça, Tatarca, Kırgızca, Hivece ve Buharaca malzemenin karşılaştırıldığı ilk deneme sayılmaktadır. Yukarıda, XVIII. yüzyıl başlarına ait bir yazma sözlük tanıtılmıştı fakat o yarım kalmış bir deneme hâlindeyken Bikçurin'in bu sözlüğü tam bir çalışmadır. Orenburg Gubernası kançılıryasında mütercim olarak çalışan Bikçurin, aslen Samara veya Simbir'den yerli bir Tattardır. 1780-1781 yıllarında Rus devletinin Buhara'daki elçisinin başında Mindiyar Bikçurin vardır ve oradan epey dil ve etnografya malzemesi toplamıştır. 6 sütun hâlinde toplam 359 maddeden oluşan sözlük anlam bütünlüğü olan gruplar hâlinindedir: Kurt, kuş adları, at donları, türlü böcekler ve balıklardan sonra da çeşitli ağaç adları... Sözlüğün Hivece denen kısmı Özbekçenin Hive-Harezm ağızı iken, *Buhara tili*nçe denen kısmı ise Tacikçedir.

10. Damaskin'in Rusça - Tatarca - Çuvaşça - Mordvaca Sözlüğü: (Ermitaj Müzesi, Saltıkov-Şçedrin Kütüphanesi el yazmaları fondu, no: 223). Toplam 930 sayfadan oluşan yazmadaki ilk 20 sayfalık girişten sonra, 910 sayfalık, yaklaşık 13.000 sözden oluşan sözlük bölümü vardır. Her sayfa Rusça, Tatarca, Çuvaşça ve Mordvaca dört sütundan oluşmaktadır, bütün sözler Rus transkripsiyonuyla verilmiştir. II. Katerina, Rusya'da yaşayan bütün halkların karşılaştırmalı sözlüğünü yaptırmak arzusuyla, imparatorluğun bütün piskoposluklarına mektup yazıp yerli halkların dillerini içine alacak sözlükler yapılmasını buyurur ve bu emirle Nijniy Novgorod piskoposu Damaskin harekete geçip bu büyük sözlüğü hazırlatır. Kendisinin de Mordvaca bildiği belirlenmiştir. Sözlükte sadece dil bilgileri değil, günlük hayatla ilgili ilgi çekici tarihî ve etnografik malzeme de vardır.

11. Segiyt (Sa'id) Halfin'in Rusça-Tatarca Sözlüğü (1785): İki ciltlik yazmanın başlığında basma harflerle şu ibare yazılıdır: *Tatarskiy slovar' i kratkaya tatarskaya grammatika obuçayuşçegosa pri kazanskiy gimnaziyah yunoşestva tatarskomu yazıku, soçinenniy pri onih je gimnaziyah, çast I, v Kazani 1785 goda.* A-K harflerinin olduğu birinci cilt 653 sayfa ve L-Y harflerinin bulunduğu ikinci ciltte de 774 sayfa olmak üzere toplam 1527 sayfalık sözlükte yaklaşık 20.000 söz vardır. Yazmanın iki nüshası St. Peterburg kütüphanelerindedir (İnstitut naradov Azii, rukopisniy otdel, razd. II, op. 4, na: 14 ve Gosudarstvennaya publiçnaya biblioteka im. S. Şçedrina, rukopisniy otdel, Ermitajnaya, no: 217 / 13).

S. Halfin'in sözlüğü Rusça-Tatarca yazma sözlüklerin en büyüğüdür ve XVIII. yüzyıl boyunca gördüğümüz bütün yazma sözlüklerin söz varlığını tamamen içine almıştır.

XIX. yüzyılda Tatar Sözlükçülüğü

XIX. yy. bütün Türk dünyasında modernizmin çiçek açtığı bir çağdır ve Kazan, Kırım, Ufa, Orenburg gibi kültür merkezlerinde hem Rus çağdaşlaşmasının hem Osmanlı Tanzimat kuşaklarının yarattığı gelişmenin etkileri görülmeye başlar. Yüzyılın başında Kazan Üniversitesinin kurulması (1804) ve onun içinde de matbaanın faaliyete geçmesi hem yazılı kültürü, geniş halk yığınlarına yaymakta hem de Türk dünyasının kuzeybatısında bir bilim odağı meydana getirmektedir. Tatar sözlük yazarlığının da işte bu büyük gelişmeye katıldığını gözlemleyebiliriz (Millî kimlik ve sözlük çalışmaları üzerine bir tahlil için bk. Öner 2006).

XIX. yüzyıl boyunca yazılan özellikle Rusça-Tatarca iki dilli sözlükler, XVI. yüzyıldan beri giderek ortaklaşan bir hayatı yaşayan Rusların ve Tatarların birbirlerini tanıma pratiğinin bir yansımasıdır. Araştırma literatüründe “Rusya Müslümanları” olarak anılan toplumlar içinde özellikle en batıdaki Tatarların, asırlar süren zorla Hristiyanlaştırmanın ve misyonerliğin dili Rusçayı, yüksek bir edebiyatın ve bilimin dili olarak kabul etmelerinin de yine bu çağa denk geldiğini belirtmek gerekir. Dolayısıyla tespit ettiğimiz şu kaynakça içinde artık Tatar sözlük yazarlarının öncüsü olan Said Halfin ve Kayyum Nâsırî gibi bilginlerin Rusça iki dilli sözlükler hazırladığını vurgulamalıyız (bk. Yusupova 2008). Bu sözlüklerde, Ruslara Tatarca’yı, Tatarlara da Rusçayı, kendi kendine öğrenme amacı hedeflenmiştir. Bu sözlükler arasında sözlüksel birimlerin zenginliği, yapısının uygunluğu, kullanılan yöntemlerin yeniliği bakımından A. Troyanskiy, S. Kuklyaşev, K. Nasırî, N. Ostroumov, Ş. Gabdelgaziz, M. Yunısov’un eserleri özellikle dikkate layıktır. (Yusupova 2011: 229)

Tatarca-Rusça Sözlükler

Troyanskiy, A. (1833-1835). *Slovar' tatarskogo yazıka*. Kazan. I:629+IV; II: 340 s.

Kuklyaşev, S. (1859). *Slovar' k tatarskoy hrestomatii*. Kazan, 106 s.

Ostroumov, N. P. (1876). *Perviy opit slovar'ya narodno-tatarskogo yazıka po vıgavoru kreşçennih tatar Kazanskoy gubernii*. Kazan, 146 s.

Nâsırî, A. (1878) *Tatarsko-russkiy slovar'*. Kazan, 120 s.

Ostroumov, N. P. (1892). *Tatarsko-russkiy slovar'*. Kazan, 246 s.

Gabdelgaziz, Ş. (1893). *Tatar tëlënden urısçaga hem urıs tëlënden tatarçaga terceme-lögat yeki slovar'*. Kazan. 72 s.

Rusça-Tatarca Sözlükler

Halfin, S. (1785). *Tatarskiy slovar' i kratkaya tatarskaya grammatika v pol'zu obuçayuşçegosya pri kazanskih gimnaziyah yuneşestva tatarskomu yazıku, soçinenniy pri onih je gimnaziyah*. Kazan, 653 s. (23.000 söz).

Nâsırî, A. (1892). *Polniy russko-tatarskiy slovar'*. Kazan, 263 s.

Voskresenskiy, A. (1894). *Russko-tatarskiy slovar'*. Kazan, 374 s.

XX. yüzyılda Tatar Sözlükçülüğü

XX. yüzyıl, Tatar toplumu için bütün Rusya halkları gibi nispi bir özgürlük ortamıyla başlar: 1905 İhtilali, Çar'ın ülkesine parlamentoyu getirmiş, politik ve sosyal yapı değişmiştir. Tatarlar arasında; usul-i cedid okulları, millî tiyatro, yaygın ve zengin bir süreli basın, bol tirajlı kitap basımı faaliyetleri gibi kültürün ve öğretimin kurumsallaşması süreci gelişmeye başlamıştır. Bu Tatar edebî dilinin, halkın konuştuğu dile dayanan ve Abdullah Tukay (1886-1913) gibi gençlerin kalemiyle büyüyen millî edebiyatın bir parçası olarak, Tatar sözlükçülüğünde de önceki yüzyılla karşılaştırılmayacak derecede bir zenginleşme görülmektedir.

Tatarca-Rusça

Rusça, Tatar toplumu için sadece Çarlık zamanındaki gibi ortak bir hayattan gelen çaynik “çaydanlık”, *manifest* “beyanname”, *oblast* “bölge”, *peçat* “damga”, *poçta* “posta”, *ukaz* “ferman”, *zavod* “fabrika” gibi eski alıntılarla sınırlı kalmamış, kitabi dilden kaynaklanan yeni kavramlar da alıntılanmıştır: *front* “ceph”, *informatsiya* “istihbarat”, *konflikt* “ihtilaf”, *lozung* “slogan” vb. (bk. Safiullina, 1999: 67). Rusçanın, Sovyet Devrimi ardından gelişen eğitim-öğretim ve kimlik siyaseti dolayısıyla Tatarları bütünüyle iki dilli duruma getirdiğini söylemek gerekir. Hatta bu devrin bitişi 1991 itibarıyla Rusça bilmeyen Tatar kalmamış, Rusçanın yabancı dil olmaktan çıktığı bu süreç, Tatarlar için aksine ana dili kaybına varan çok geniş bir toplum kesimi için yabancılaştırma sonucunu doğurmuştur.

Rusya'nın Çarlık ve Sovyet devirlerindeki bu şartları altında böylece tamamen iki dilli bir toplum hâline gelen Tatarlar için iki dilli sözlüklerin yayımı da çok gelişmiştir. XX. yüzyıl başlarında Sovyet devri öncesindeki şu dört sözlük hacim olarak da sınırlı eski sözlüklerdir:

Yunusov, N. (1900-1906). *Tatarsko-russkiy slovar'*. Kazan, I: 115 s.; II: 164 s.

Katanov, N. F. (1912). *Kratkiy tatarsko-russkiy slovar'*. Kazan, 1912, 265 s.

Rahmankulı, Sultan (1913). *Tatarça-rusça lugat*. Kazan, 1913, 210 s.

Berezgin, İ. P. (1914). *Slovar tatarskogo yazıka s načertaniem slov russkimi bukvmi, s povtoreniem ih po-tatarski i s perevodom na russkiy yazık*. Uralsk, 1914, VI+253 s. (Arap Harfli Tatarca).

1926'da Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kurultayında Sovyetler Birliği'ndeki Türk halkları için Latin esaslı alfabe kullanılmasına karar verilmiş ve Tatarca için de 1938'e kadar bu yeni alfabe ("Yaña Alifba" > "Yanalif") kullanımında olmuştur. Latin harfli şu Tatarca-Rusça sözlük de devrinin önde gelen pedagog dilcisi Muhitdin Hafizitdin oğlu Kurbangaliyev'in (1873-1941) öncülüğü ile hazırlanmıştır:

Kurbangaliyev, M., Gezizof, R., Kuli-yef, J. (1931) *Tatarça - ursça süzlék*. Kazan, 411 s. (Latin Harfli Tatarca)

1931'de M. Kurbangaliyev'in başkanlığında bir komisyon kurulmuş ve üniversitede okutulan bütün bilimlerin Tatarca terimlerini toplama görevi sonucunda 17.500 bilimsel terim elde edilmiştir.

M. Kurbangaliyev ile birlikte Rusça-Tatarca sözlükler hazırlayan Rizaetdin Seletdin oğlu Gazizov (1894-1981) II. Dünya Savaşı ertesinde Kazan sözlükçülük ekolünün başında yer alır; 1944-1961 yılları arasında SSCB Bilimler Akademisi Kazan Şubesi Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsünde çalışan bu Tatar dil bilimcisi, Tatar atasözleri ve deyimlerinin "Tatar Halık Mekallerë" başlıklı benzersiz bir külliyyatını hazırlayan yazar ve dil bilgini Nekiy İsenbet (1899-1992) ile birlikte şu iki dilli sözlüğü yayımlamışlardır:

Gazizov, R., İsenbet, N., İsmöhemetov, G. (1950). *Tatarça - rusça süzlék*, Kazan, 340 s.

Sovyet devrinin son yılında (1991) Leningrad'da bizzat tanıştığım merhum Tatar dil bilimcisi Altayist Türkolog Dr. Üzbek Bayçura (1923-1996) yurt dışına çıkmasına hiç izin verilmeyen, Sovyet Türkolojisinde muhalif bir akademisyendi; kariyeri ile yakından ilgilendiğim ve samimi talebim üzerine yazdığı otobiyografisinin ayrıntıları arasında 1950'li yıllarda zor şartlar altında sürdürülen Tatar sözlüğü çalışmalarına da değinmiştir (bk. Öner 2001a).

Sovyet Bilimler Akademisi Kazan Şubesi Tatar Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsünde G. S. Emirov'un açtığı leksikografi-terminoloji bölümünde çalışan Üzbek Bayçura'nın belirttiğine göre o dönemde mevcut en büyük *Tatarca-Rusça Sözlük* 20.000 sözden ibarettir ve Bölüm Başkanı G. S.

Emirov'un 40.000 kelimelik bir sözlük hazırlama planı vardır, Bayçura da kendisini pek sevdiği bu işin içinde bulur. Sözlüğün edebî materyal kaynakları olmak üzere 20 kadar Tatar yazarından ve 1917 öncesi gazetelerinden bir kartotek sistemi planlanmıştır. Ü. Bayçura “*Stalin döneminde ortadan kaldırılan büyük Tatar filoloğu Cemal Velidi'nin yazdığı gibi büyük bir açıklamalı sözlük örnek alınıyordu.*” der. “*Bu Tatar dil biliminde yazar sözlüklerinin oluşturulması ve kültürün kaydedilmesi yolunda büyük bir adım olacaktır. Bu program üç yılda yapıldı, 1959-1962 yılları arasında hazırlanan bu sözlük 1966'da Moskova'da “Sovetskaya Entsiklopediya” dizisinde basıldı.*” (bk. Öner, 2001a: 2013).

Tatarça - rusça sözlük (1966) Moskva, 863 s.

Yaklaşık 38.000 sözden oluşan sözlük, gerek maddelerin işlenişi gerekse hacim bakımından iki dilli Tatar sözlüklerinin en iyisidir. Kazan dilcilik ve sözlükçülük ekolünün de eski SSCB çapındaki en iyi örneklerinden biri olarak ödül kazanmıştır. SSCB Bilimler Akademisi Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü tarafından hazırlanan sözlükte çalışanlar ve yazdıkları harfler şunlardır:

Abdrzakov K. S. (i, f, h); Ahuncanov, G. H. (ts, şç, ı); Bayçura, Ü. Ş. (s); Vahitova, S. B. (yě, j, u); Gazizova, F. M. (v, y, yu, ya); Ganiyev, F. A. (ç); İshakov G. İ. (ş); Möhemmediyev M. G. (h); Osmanov, M. M. (t); Faseyev F. S. (k); Fahretdinov G. G. (a); Hemzin K. H. (b); Hemidullin E. Ş. (ě); Hanbikova, Ş. S. (g, o, e, ö, ü); Emirov, G. S. (z, l, m, n, r); Esadullin, A. Ş. (d, p, c).

Çalışmaya coğrafi adlar listesi, 12 hayvanlı takvime göre 1900'lü yılların tablosu ve F. S. Faseyev tarafından yazılmış, kısa bir gramer de (*Kratkiy grammatičeskiy spravočnik tatarskogo yazıka*; 807-863. s.) eklenmiştir. Sovyet devri ardından kurulan Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi içinde köklü geleneği olan araştırma kurumu da Alimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü adını almıştır; bir süre önce ayrı bir Tarih Enstitüsü meydana getirilince “Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü” adını alan kurumun esas görevlerinden biri olarak iki dilli sözlüğün geliştirildiğini görüyoruz:

Tatarsko-russkiy slovar' (1988) Kazan, 462 s.

Sovyet devrinin sonlarına doğru yayımlanan bu sözlüğün çok pratik bir öğretim kaynağı olduğunu belirtmeliyiz. 1950'li yıllarda R. Gazizov'un başkanlığında oluşan Kazan leksikoloji mektebinde yetişen Fuat E. Ganiyev'in bu tecrübesini *Tatarsko-russkiy slovar'* (Kazan, 1988, 462 sayfa) başlıklı esere doğrudan yansıttığını görüyoruz: Fuat Bey'in İ. A. Abdullin, M. A. Muhamadiyev, R. A. Yunaleyeva ile birlikte hazırladığı Tatarcanın esas söz varlığını barındıran ve çok yaygın kullanılan bu sözlükte yaklaşık 25.000 madde vardır; leksikal yeterliliği ile hem yüksek öğrenim düzeyindekiler hem Tatarca'yı öğrenen yabancılar için çok yararlı bir kılavuzdur.

Tatarsko-russkiy slovar' (2007) Kazan; I. C. 725 s.; II. C. 726 s.

Redaksiyonu şu yazarlar yapmıştır: Ş. N. Asılgereyev, F. A. Ganiyev, M. Z. Zakiyev, K. M. Minnullin, D. B. Ramazanova. Sözlüğün madde yazarları ise harflere göre şöyledir:

İ. A. Abdullin s harfi; R. R. Abdullina s, u harfleri; R. G. Ehmetyanov b, k, s, p, t, yu harfleri; G. H. Ahunzyanov a harfi; S. B. Vahitova b, v, j, k, n, s, f, ts, şç, ya, ü harfleri; F. M. Gazizova b, m harfleri; N. V. Maksimov k harfi; M. G. Muhammediyev d, yě, y, k, m, o, I, ě, h; R. K. Rahimova I, s, ç, ö harfleri; G. G. Saberova I, ě, c harfleri; F. B. Sitdikova h, c harfleri; Ş. S. Hanbikova g, z, k, r, ş harfleri.

56.000 maddeden oluşan sözlük çift sütunda toplam 1450 sayfa tutmakta ve madde başları içinde yaklaşık 7400 deyim içermektedir. Bu akademik yayın ise Tatarcanın eldeki en büyük iki dilli sözlüğüdür.

Rusça-Tatarca

Rusça, Çarlık ve Sovyetler Birliği devirlerinin şartları altında kapalı bir toplum olarak yaşayan Tatarların dünyaya açılması yolunda tek bir kanal hâline gelmiştir. Öğrenim ve aydınlanma amaçlı bu dilin, Rusçanın kavramlarını ve geniş söz varlığını ana dilleri Tatarcaya aktarmak üzere yazarların artık ekipler hâlinde çalıştıklarını ve XX. yüzyılda şu sözlükleri yayımladıklarını görüyoruz (Rusça-Tatarca sözlükler hakkında kapsamlı bir tahlil için bk. Minsafina, 2015: 113-123):

Rahmankululov, S., Karam, A., (1913). *Polniy russko-tatarskiy slovar'*. Kazan, (1. baskı) 622 s.; (2. baskı) 1920, III+672 s.

Nugaybikov, G, Amirhanov, F., Kurbanov, M., Fayzullin, S, (1938). *Rusça-tatarça süzlëk*. Kazan, 667 s. (40.000 söz).

Nugaybek, Gıymad, vd. (1940). *Russko-tatarskiy slovar'*. Kazan, 752 s.

Gazizov, R. S., Gimadiyev, M., (1948). *Rusça-tatarça süzlëk, başlanğıç mektepler öçën*. Kazan, 243 s.

Russko-tatarskiy slovar'. Kazan, I: 1955, XI+359 s. ;II: 1956, XII+447 s.; III:1958, XII+483 s.; IV:1959, VII+448 s. [Hazırlayanlar: Gazizov, R.S.; Gimadiyev, M. G.; Mahmutova, L.T.; Ahuncanov, E. M.; Faseyev, F. S.; Şakirova, R. F.; Başkurov, R. Ş.; Amirov, G.S.]

Russko-tatarskiy slovar'. (1971). Kazan [Hazırlayanlar: Gazizov, R. S.; Sabirov, K. S.; Mehmütova, L. T.; Ahuncanov, E M.; Hesenov, F. H.; Ganiyev, F. A.; Möhemmetşin, H. N.] 803 s. (yaklaşık 50.000 söz).

Russko-tatarskiy slovar' (pod redaktsey Ganiyev, F. A.) Moskva, 1984, 736 s. (yaklaşık 47.000 söz) [Hazırlayanlar: Ahuncanov, E.M.; Gazizov, R. S.; Ganiyev, F. A.; Mahmutova, L.T.; Möhemmediyev, M. G.; Möhemmetşin, H. N.; Sabirov, K.S.; Hesenov, F.H.]

Yukarıda Altayist Türkolog Dr. Üzbek Bayçura dolayısıyla andığımız 1950'li yılların Kazan Üniversitesi sözlükçülük grubunun başındaki R. S. Gazizov'un öncülüğüyle hazırlanan Tatarca-Rusça sözlük çalışmasının tersi olan bu *Rusça-Tatarca Sözlüğü*'nün de büyük bir tarama ve fişleme faaliyeti sonucunda çok geniş bir hacme ulaştığı bellidir. Bu ekibin bir üyesi olarak yetişen Fuat Eşraf oğlu Ganiyev'in (1930-2016) 1970'li yıllardan günümüze kadar en faal Tatar leksikoloğu olarak öne çıktığını vurgulamak gerekir. Nitekim bu sözlük de onun redaksiyonu ile yayımlanmıştır.

Tatarca Yazım Sözlükleri

1920'li yılların sonuna kadar Arap alfabesini kullanan Tatarların bu eski yazıyı reforma tabi tutarak kendi ihtiyaçlarına uyarlama çabaları da bilinmektedir (Öner, 2001b). Yazım sözlüklerinin kaynakçasına bakınca Tatarcanın resmî yazımının öğretilmesinin XX. yüzyıl başına kadar dayanan bir geçmişi olduğunu gözlüyoruz:

İmanayev, M. (1901). *Russko-tatarskiy orfografişeskiy slovar'*. Kazan, 46 s.

Alparov, G. (1927). *Tatar tëlënëñ imla süzlëgë*. Kazan, 131 s.

Remi, İ, (1928). *İmla süzlëgë = Orfografişeskiy slovar'*. Kazan, VI+246 s.

Remi, İ., Kuli, İ. (1930). *Tatar tēlēnēñ orfografiya süzlēğē*. Kazan, VIII+355 s.

Remiyev, İ. (1934). *Tatar edebiy tēlēndegē internatsional' süzlernēñ orfografiya süzlēğē*. Kazan, 165 s.

Abay, Ş. (1933). *Orfografik süzlēkçe "o", "e" herēflerē bulgan internatsional' hem halıkara süzler*. Sverdlov, Ural, Ogiz, 60 s.

Nuriyeva, A. H. (1968). *Orfografiya süzlēğē*, Kazan, (2. Bas. 1973).

Nuriyeva, A. H., Faseyev, F. S., Mehmütov, M. İ. (1983). *Tatar tēlēnēñ orfografik süzlēğē*. Kazan, 279 s. (38.000 söz).

Tatarca Terim Sözlükleri

Tatarcada kullanılan terimleri belirleme konusu ise sözlük yazarlığının öncüsü sayılan Kayyum Nâsırî'den başlayıp bugüne kadar gelen büyük bir geleneğe sahiptir; bütün Müslüman toplumlarda eski çağların bilim dili olan Arapça terimleri belirleme ihtiyacı, bu coğrafyada özellikle XX. yüzyıldan itibaren her alanda Rusça terminolojiyi karşılama yoluna girmiştir:

Nâsırî, K. (1886). *Öç yöz yētmēşlep deva ülennerēñ isēmnerē rusça, latinça, mösēlmança*. Kazan, (2. Bas. 1894) 52 s. [Şifalı otlar terimleri].

Maksudi, H. (1927). *Fenni Kamus; Rusça-garepçe hem törkice fenni mecmugalar buyınça tegrif kılınan fenni, edebi ve sınağıy istilahlar kamusı*. 1. bülēk, 10.000 terim, Kazan, 328 s.

Kıskaçça rusça - tatarça sugış süzlerē (1926). Moskva, 176 s. [Savaş terminolojisi].

Alekseyev, İ., Halikov, H. (1949). *Rusça-tatarça matematik terminnar süzlēğē*. Kazan, 98 s.

Galeyev, M. S. (1949). *Rusça-tatarça fizika hem geofizika terminnarı süzlēğē*. Kazan, 140 s.

Ahmetov, G., Gimadiyev, M. (1950). *Rusça-tatarça avıl hucalığı terminnarı süzlēğē*. Kazan, 210 s. [Ziraat terimleri sözlüğü]

Gorohov, V., Kasimov, A., Hangildin, V. (1950). *Rusça-tatarça psihologiyeye hem pedagogika terminnarı süzlēğē*. Kazan, 104 s. [Psikoloji ve pedagoji terimleri]

Mehdiyev, S. M. (1978). *İslam dinē turında bēlēşme süzlēk = Slovar' - spravočnik ob islame i ateizme*. Kazan, 208 s.

Garipova, Firdevs, (1984-1990). *Tatarstan gidronimnarı süzlēğē*. Kazan, 141 s. [Su adları sözlüğü]

Garipova, Firdevs, (1992-1993). *Tatarstan mikro-toponimnarı süzlēğē*. Kazan, I. C. 139. s; II C. 140 s. [Tataristan küçük yer adları sözlüğü]

Ahmedullin, A. G. (1990). *Edebiyat bëlëmë süzlëğë*. Kazan, 240 s.

Tatarca Diyalektoloji Sözlükleri

Tatarcanın ağızlarından malzeme derleme pratiği daha XX. yüzyılda başlamıştır. XVIII. yy. sonlarında Tatarca sınıfı açan Tobolsk Büyük Halk Okulunda ders veren Sofya Kilisesi keşişi İosif İvanoviç Giganov (ölümü 1800) gelişkin sayılan bir Tatar gramerinin yanı sıra Tatarcanın ilk ağız sözlüğünü de hazırlamıştır:

Giganov, Yosif (1804). *Slovar rossijsko-tatarskiy, sobranniy v Tobolskom glavnom narodnom uçilişçe uçitilem tatarskogo yazıka svyaşçennikom Yosifom Giganovim i mullami yurtovskimi svidetel'stvovanniy*. Sankt-Peterburg, 682 s.

Ostroumov, N. P. (1876). *Perviy opıt slovarya narodno-tatarskogo yazıka po vigovoru kreşçenih tatar Kazanskoy guberniy*. Kazan, 145 s.

Ostroumov, N. P. (1892). *Tatarsko-russkiy slovar'*. Kazan, IV+246 s.

Voskresenskiy, A. A. (1894). *Urışçadan tatarçaga küçërëlgen süzler cıymı*. Kazan, 374+VII s. (Kreşin Tatarları ağız sözlüğü).

XIX. yüzyıl boyunca Tatar diyalektleriyle ilgilenme pratiğinin Y. Giganov'dan sonra da ünlü misyonerler elinde kaldığı açıktır. Sovyet Devrimi ardından Tataristan Cumhuriyeti kurulunca, diyalektoloji sözlükleri hazırlama faaliyetinin Kazan Üniversitesinin yurt dışında da tanınmış Türkologları olan Latif Celey ve Dilara Tumaşeva gibi uzmanların elinde biçimlendiği anlaşılıyor:

Dialektologik süzlëk. I., 1948, 264 s. (Celey, L., Şabanov, H., Kamskiy, A.);

II., 1953, 264 s. (Borhanova, N, Yakupova, G.);

III., 1958, 260 s. (Borhanova, N., Mehmütova, L.T.).

Tatar tëlëññ dialektologik süzlëğë [Borhanova, N., Mahmutova, L., Sadiykova, Z., Yakupova, G.] Kazan, 1969, 643 s. (14.000 söz)

Tumaşeva, Dilara G. (1961). *Könbatış Sëbër tatarları tëlë, Grammatik oçerk hem süzlëk*. Kazan, 1961, 239 s.

Tumaşeva, D. G. (1992). *Slovar' dialektov sibirskih tatar*. Kazan: İzdatel'stvo Kazanskogo universiteta, 255 s.

Tatar tëlëññ dialektologik süzlëğë (1993). [Haz. Bayazitova, F. S., Ramazanova, D. B., Sadiykova, Z. R., Heyretdinova, T. H.] Kazan, 459 s. (10.000 söz)

Sovyet devri sonlarında Tatar ağızları konusunda çok deneyim kazanan araştırmacı kuşağının önde gelen bu temsilcileri çok büyük bir emek ürünü daha verdi:

Tatar tēlēnēñ zur dialektologik süzlēğē. (2009). (Bayazitova, F. S., Ramazanova, D. B., Sadiykova, Z. R., Heyretdinova, T. H.] Kazan, 839 s. (40.000 söz)

Ansiklopedi boyunda çift sütun olarak 839 sayfalık hacim tutan bu eserde, yaklaşık yüz elli yıldır, N. Katanov, S. Malov gibi dünyaca ünlü bilginlerin de katkısıyla geliştirilen Tatar diyalektolojisi en geniş söz varlığı hâlinde bir araya getirilmiştir. Eserin sonunda verilen geniş kaynakça bu bilgi birikiminin görkemini yansıtmaktadır. (*Tatar diyalektologiyasē buyınça bibliografiya*, 813-839. s.)

Tatarcanın Deyim Sözlükleri

Tatarca deyimlerin toplanması faaliyeti, Tatar dil uzmanları kadar edebiyat dünyasının büyük temsilcisi Nekiy İsenbet gibi isimlerin de adını taşır:

Celey, L., Borhanova, N. B., Mehmütova, L. T. (1957). *Tatar tēlēnēñ frazeologiyasē, mekal hem eytēmnerē.* Kazan, 244 s.

Borhanova, N. B., Mehmütova, L. T. (1959). *Rusça-tatarça frazeologik süzlēk.* Kazan, 178 s.

İsenbet, N. (1959; 1963; 1967). *Tatar halık mekallerē.* Kazan, I. C. 915 s.; II. C. 960 s.; III. C. 1014 s.

Tatar edebiyatı tarihinde büyük bir yeri olan yazar Nekiy İsenbet'in (1899-1992) zor şartlar altında olağanüstü bir gayretle derlediği bu atasözleri ve deyimler hazinesi, 40.000 kadar maddeden oluşan ve 2889 sayfa tutan hacmi ile Türkolojide pek benzeri olmayan üç ciltlik ansiklopedik bir külliyattır ve çağdaş Tatar sözlükleri ve dil çalışmalarının da materyal temelini oluşturmuştur.

Ehetov, G. H. (1982) *Tatar tēlēnēñ frazeologik eytēlmeler süzlēğē.* Kazan, 1982.

İsenbet, N. (1989-1990) *Tatar tēlēnēñ frazeologik süzlēğē.* I-II cilt, Kazan, 496 + 366 s.

Özel Sözlükler

Sattarov, G. (1981). *Tatar isēmnerē süzlēğē.* Kazan, 256 s.

Tatar onomastiğinin tanınmış bilgini Gomer Sattarov, kişi adlarından 10.000'den fazla (türevleriyle birlikte 15.000'e yakın) birimi topladığı sözlüğünün girişinde, Tatar kişi adlarının şu yedi tabakada oluştuğunu tespit

etmektedir: Genel Altay; Eski Türk; Eski Tatar; Arapçadan gelen isimler; Farsçadan gelen isimler; Rusça dolayısıyla Batı Avrupa dillerinden gelen isimler; Ekim İhtilali'nden sonra oluşan yeni isimler. Sattraov'un sözlüğü, Tatar ad bilgisinin hâlen öncü bir eseri olarak kullanılmaktadır.

Safiullina, F. S., Galiullin K. R. (1989). *Tematiçeskiy russko - tatar-skiy slovar'*. Kazan, 287 s.

Türünün mükemmel bir örneği olan bu tematik sözlükte şunun gibi başlıklar vardır: Bir canlı olarak insan; genel sözler (duygular ve heyecanlar, insan karakteri, insan ve bilim, insan ve din vs.); insanlar arasındaki ilişkiler, aile vs. Bu başlıklar altında ve tek sayfada iki sütun olarak düzenlenen sözlükte, kavramlar Rusça ve Tatarca olarak karşılıklı verilmiştir; eserde 283 tematik grup altında 8000 madde vardır.

Ehmetyanov R. G. (2015). *Tatar tëlñeň etimologik süzlëğë*. Kazan, I. C. A-L 543 s., II. C. M-Ya, 567 s.

Alanımızda Türk yazı dillerinin her birinin köken bilgisi sözlüklerinin hâlen çok eksik kaldığını dikkate alınca, Tataristan Bilimler Akademisi Alimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü tarafından yayımlanan, ansiklopedi boyunda çift sütunda toplam 1110 sayfa tutan ve 10.300 sözün etimolojisini veren bu eser, Türkoloji için ciddi bir kazançtır.

Rifkat G. Ehmetyanov'un ömrünce çalışıp biriktirdiği başeseri olan *Tatar tëlñeň etimologik süzlëğë* "*Etimoloji Hakkında*" başlıklı bir bölümle başlar (11-37.s.); Ehmetyanov'un genel köken bilgisi ve özellikle de gelişmiş bir yazı dili tarihi olan Tatarcanın köken bilgisine dair birikimi açıkça gözlenmektedir. Yetişmesi ve bilimsel aidiyeti bakımından Rusça ve Çağdaş Türk Yazı Dillerine dair bilimsel literatürü zaten kullanabilen yazarın kaynaklar listesinde (40-59.s.) Gy. Németh, H. Paasonen, A. Joki, M. Räsänen, G. Clauson, K. H. Menges, G. Doerfer, H. Eren, A. Berta, A. Zajackowski gibi Türk köken bilgisine hizmet eden başlıca Türkologların eserlerinin de kullanıldığı göze çarpar.

Tatarcanın Açıklamalı Sözlükleri

Nâsirî, Abdülkayyum. *Lehçe-i tatari*. Kazan, I:1895, 226 s.; II:1896, 106 s. (Arap Harfli Tatarca).

Tatar leksikografisinde iki dilli sözlüklerin yanı sıra, dil içi açıklamalı ve ansiklopedik karakterli sözlükler hazırlama gereğinin, modernizmi her alanda yaşamaya başlayan toplumun aydınlanma ve öğrenim ihtiyaçlarının bir yansıması olduğu açıktır (Öner 2006).

Osmanlılar arasında yazılan ilk modern Türk sözlüğü sayılan Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmânî* (1876) adlı eserinin başka sözlük yazarla-

rına da tesir ettiği bilinir. K. Nâsırî'nin *Lehce-i Tatarî* (1895-1896) adıyla A. Vefik Paşa'dan yirmi yıl sonra yazılan eseri ise ilk modern Tatar sözlüğüdür.

“İki ciltte toplam 332 sayfa tutan sözlük (226+106) çift sütun hâlinde dizilip basılmıştır. Arap alfabetiğine göre harf-al-alif, harf-al-ba, harf-al ba al-fârisî... gibi başlıklarla klasik biçimde düzenlenen sözlükte gerek görüldükçe halk türküleri, bilmece ve atasözlerinden örnek verilmiştir. Anlam karşılıklarında ise açıklama ve tanım yönteminin yanı sıra Arapça veya Farsça sözler verilmiştir. Nâsırî'nin madde içlerinde sık sık ve rahatça Osmanlıca ve Çağatayca karşılıklar vermesi, her iki yazı diline ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir” (Çağatay, 151).

Örnek olarak Lehce-i Tatarî'nin *ata* maddesine bakalım:

آتا - فارسى ده پدر - عرب ده اب دبرلر:
والد وتودرغوجى معناسنده اولادينه
نسبه. قايىن آتا - خانونىننىك آتاسى
سنىكا قايىن آتا بولادر - سنىك آتانىك
دخى خانونىننىك قايىن آتا بولادر. اوڭى
آتا - خانونىننىك اوڭى ايرىننىن توغان
اوغلغه سن. اوڭى آتا بولاسن - آتانىك
سنى ابارتوب ايكچى ايركا بارغان بولسه
اول كىشى سنىكا اوڭى آتادر. قديم
توركستانده وزىرىنى آتا دبرار ايدى -
پادشاه ساجوقى لرننىك وزىرلىرى آتانىك
آنالور ايدى.

“*ata* Fârisîde *peder*, Arebde *eb* dirler: vâlid ve tudırğuçı ma'nasında evlâdına nisbeten. **kayın ata** – hatunıñnıñ atası siña kayın ata buladır – siniñ atañ dahi hatunıñğa kayın ata buladır. ügiy ata - hatunıñnıñ evvelgi irinden tuğan uğılğa sin ügiy ata bulasın – anañ sini iyertüp ikinçi irge barğan bulsa ol kişi siña ügiy atadır. Kadîm Türkistanda vezirni *ata* dirler idi. Padişah-ı Selçukîlerniñ vezirleri *Ata Bek* atalur idi.” (Lehce-i Tatarî I, s. 6.)

Geniş bir bilgi dağarcığı olan K. Nâsırî, bu madde başını görüldüğü gibi hem Arapça-Farsça anlamla karşılamış, hem baba kavramından kayın-baba ve üvey babaya genişletmiş ve buraya tarihî ansiklopedik bilgiler de katmıştır (bk. Öner, 2015).

Lehce-i Tatarî'nin söz varlığı 7043 maddeden meydana gelmektedir. Bunların 1601 adeti alıntıdır. Sözlük yazarı K. Nâsırî, alıntı sürecinde bazı sözlerde ses ve anlam değişmelerini de belirlemekte etimolojiler vermektedir: *abız* “Avam arasında asıl âlim ma'nasında müstameldir, ul bik abız kişi dirler ki âlim kişi ma'nasındadır.”; *içmasa* “Asılda *hiç imese*”; *piyala* “Aslı *piyale*”; *dirbiya* “terbiye'den muhaffettir”; heyalem (veya hay-yü'l-alem) “Bir devaî ottur ki yara otu dahi tesmiye olunur” (bk. Öner, Kaya, Özşahin 2010).

Velidi, Camal, *Tatar tiliniñ tulı süzligi*, Kazan, 1 kisek:1927, 352 s.; 2. kisek: 1929, 367 s. (Arap harfli Tatarca).

Toplam beş cilt olarak planlanan C. Velidi'nin sözlüğü ilk iki cildi çıktıktan sonra maa-lesef yarım kalmıştır. XX. yüzyıl başı Tatar edebiyat tenkidi ve dilciliğinin en ünlü ismi olan ve otuzlu yılların ideolojik temizliğinde kurban olan Cemal Velidi'nin (1887-1932) sözlüğünü tamamladığı söylenmektedir, fakat el yazılı belgelerin akıbeti bilinmiyor (bk. Mostafin, Davutov, 1997).

C. Velidi'nin sözlüğünün yayımlanan ilk cildi ünlüyle başlayan (*a-e, u-ü, ı-ë, o-ö, i*) sözlere ve *b*'nin baş kısmını, ikinci cilt ise Arap alfabesinin ilk üç ünsüz harfi (*b-p-t*) ile başlayan sözlere içine almıştır. C. Velidi, beş cilt olarak planladığı, ancak yalnızca ilk cildini yayımlama imkânı bulunduğu bu izahlı sözlüğünde, sadece ünlülerle başlayan sözlere işleyebilmiştir. 1927 ve 1929 yıllarında iki kitap olarak çıkan bu cilt, projenin hacmi hakkında bilgi vermektedir (Öner, 2006).

Cemal Velidi'nin mensup olduğu Kazan dilcilik ekolünün bilim dünyasında ün kazanmış son temsilcilerinden birisi merhum Dr. Üzbek Bayçura (1923-1996) idi. Bu ekolü SSCB. dışında hür dünyaya tanıtmak üzere Harvard Üniversitesi Türklük Bilgisi Araştırmaları dergisinde 1993 yılında bir yayım yapan Dr. Bayçura, Cemal Velidi'nin bu sözlüğünün 720 sayfalık ilk cildinde 8500 madde ve 2500 kadar da birleşik söz hesapladığını kaydetmektedir (Baichura, 1993).

Cemal Velidi'nin eseri, sadece taşıdığı “Tatar dilinin mufassal sözlüğü” adıyla değil, yeni Tatar edebî dilinin sözlüğünü yapmak ideali bakımından da farklıdır. Çağdaş Tatar yazı dilinin bu ilk ve mükemmel sözlüğü daha önsözünden itibaren K. Nâsırî'nin eskimiş dil tutumunu eleştiren, konuşma Tatarcası esaslı millî dili yücelten Cemal Velidi, dil tarihini de Bulgar-Kıpçak devirlerini henüz yeterince araştırılmadığı için bilerek hariç tutup üçe ayırır: XIX. yy. başlarındaki matbaa faaliyetiyle gelişen dönem; XIX. yy. sonlarındaki Avrupalı medenileşme dönemi ve nihayet Sovyet sonrası dönem (Velidi 2007: 211). Yazar burada açıkladığı, Sovyet Devrimi'nin Tatar edebî dili ve öğretim dili için yararlı olduğuna dair görüşünde yalnız değildir; bunun 1930'lu yıllarda başlayan Stalin repressiyalarına kadar birçok millî yazar ve bilim adamında rastlanan samimi bir fikir olduğunu belirtmek gerekir (Geniş bilgi için bk. Öner 2018).

Tatar tëlñeñ añlatmalı süzlëğë (1977-1981) [Mahmutova, L.T.; Möhemmediyev, M.G.; Sabirov, K.S.; Hanbikova, Ş.S.; Abdullin, İ.A.; Vahitova, S.B.; Gazizova, F.M.; Gaynanova, L.R.; Ganiyev, F.E.; Ehmetyanov,

R.G.; Ahuncanov, G.H.; Mingulova, R.R.] Kazan, I C.: 1977, 476 s.; II. C. : 1979, 728 s.; III. C.:1981, 832 s.

Bayçura'nın söz ettiği 1950'li yılların sözlükçülük grubu, bilimsel bakımdan da sıkıntılı Sovyet devrinin kolektif çalışmasının bir neticesi olarak önce *Tatarça-Rusça Sözlük* (1966) ve ardından da bilim hâlen en çok kullanılan en kapsamlı Tatarca sözlük olarak tanınan bu üç ciltlik yayın ortaya çıkmıştır.

Tatarcanın en geniş söz varlığını içine alan bu kolektif çalışmada (SSSR. Fenner Akademiyesë Kazan Filialı Galimcan İbrahimov isemendegë Tël, Edebiyat hem Tarih İnstitutı) 32.880 söz madde başı olurken, maddelerde 14.000 kadar da kelime grubu veya deyim yer almaktadır.

Maddeler bol örnekle desteklendiği için aynı zamanda tam bir dil kılavuzu gibi kullanılabilir bu çalışma, titiz bir sözlükçülük örneğidir. Mesela *sal-* fiili gibi Tatarcada kullanım sıklığı çok olan temel bir fiil için 61 alt madde yazılmıştır; sadece bu *sal-* fiilinin anlam ve fonksiyon karşılıkları, büyük boy sözlük formatında 4 sayfaya yayılmaktadır. Ayrıca *çık-45*, *al- 32*, *tor- 21*, *ëş 16*, *ëşle- 9* anlam ve fonksiyonu ile belirlenmiştir. Böylece 1966 yılında basılan *Tatarça-Rusça Sözlük'ten* (aş. bk.) sonraki en büyük söz varlığı, Tatar dil biliminin, Kazan ekolünün baş eserlerinden biri olan bu çalışmayla ortaya konmuştur.

Tatar tëlññ añlatmalı sözlëğë (2005) [Red. F. E. Ganiyev, K. S. Minibayev, F. M. Gazizova, G. G. Saberova, F. F. Gaffarova] Kazan, 848 s.

2005'te Tataristan'ın başkenti Kazan şehrinin kuruluşunun 1000. yılı dolayısıyla Tatar leksikolojisinin önde gelen ismi Prof. Dr. F. Ganiyev (1930-2016) kendisinin başredaktör olduğu *Tatar Tëlñññ Añlatmalı Sözlëğë* başlıklı, çift sütunda 848 sayfa tutan büyük bir sözlük yayımlandı. Bu eser, artık yayın mevcudu çoktan tükenmiş olan üç ciltlik Tatar izahlı sözlüğünden 25 yıl sonra çıkan bir leksikografi abidesidir; 58.000 kadar maddeyi tek cilde sığdırmak maksadıyla tanıklar verilmeksizin ama sözlükçülük bakımdan çok daha geliştirilmiş bir çalışmadır. Buna bir örnek vermek üzere belirtelim: *küñël* "gönül" kavramının tespit edilen 8 anlamının altında *küñël taş-*, *küñël utur-*, *küñël yuksın-*, *küñël küzë* gibi toplam 147 adet de farklı leksem gösterilmiştir. Yine Tatarcanın zengin polisemik

gelişmeler gözlenen fiilleri *bul-* “olmak” 32 ; *çık-* 35; *kit-* 23 ve *sal-* fiili 63 anlamıyla bu sözlükte işlenmiştir.

Tatarca-Türkçe Sözlükler

Tatarca - Türkçe Sözlük (1997) [Red. F. Ganiyev, R. Ehmetyanov, H. Açıkgöz] Moskva: İnsan Neşriyatı, 496 s.

Ahmet Veli Menger Vakfı'nın maddi desteğiyle Moskova'da basılan ve yaklaşık 22.000 sözün bulunduğu bu sözlükte, maddeler "Kiril harfli bugünkü Tatar imlası - Latin harfli transkripsiyonu - anlam" şeklinde verilmiştir.

Türkçe-Tatarca Sözlük (1998) [Red. F. Ganiyev, R. Ehmetyanov, R. Möhemtdinov, F. Nuriyeva] Moskva: İnsan Neşriyatı, 560 s.

20.000 kadar madde içeren sözlük Fuat Eşraf oğlu Ganiyev'in (1930-2016) öncülüğü ile ve yine İstanbul'daki Menger Vakfının maddi desteği ile hazırlanmıştır. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Türkiye'nin bütün Avrasya'da ekonomik ve entelektüel bir cazibe odağı olmaya başladığı yıllar içinde mevcutları tükenen bu yayın, merhum Prof. Dr. F. Ganiyev'in, dönemin Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Ş. Halûk Akalın'a teklifi ile ülkemizde tekrar yayımlanmıştır:

Türkçe-Tatarca Sözlük (2014) [Rifkat Ehmetyanov, Rafael Möhemmetdinov, Fenûze Nurieva, Fuat Ganiev] (Tatarcadan Aktaran: M. Öner) Türk Dil Kurumu Yayınları: 1119, Ankara, 2014, 358 s.

Öner, M. (2009; 2015) Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü. Ankara: 'Türk Dil Kurumu Yayınları' 358. s. (Gözden geçirilmiş 2. baskı, 603 s.)

Sözlük hazırlanırken Tatar halk edebiyatının cırlar, beyitler, bilmece-ler, masallar gibi örnekleri ile klasikleşmiş Abdullah Tukay, Ayaz İshaki,

Alimcan İbrahim, Şeyhzade Babiç, Mehmüt Galev, Hesen Tufan gibi Tatar yazarlarının eserlerine dayanan 84 adet edebiyat anıtı taranmış ve fişlenen söz varlığından 8127 madde başı çeviri yazılı ve Tatar Kiril alfabe-siyle resmî yazımlı biçimleriyle ve Türkiye Türkçesi karşılıklarıyla kaydedilmiştir. Sözlükte 1300 adedi deyim veya tamlama biçimindeki alt maddelerden oluşan toplam 9427 madde vardır ve bunları tanıklamak üzere cümle, kıta, beyit veya mâni türünden 2600 örnek alıntı Türkiye Türkçesi aktarmaları ile birlikte verilmiştir.

Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu tarafından tekrar basılırken (2015) özellikle son dönemde genel ağ ortamında genişleyen Tatarca sanal kaynaklardan da yararlanılarak genişletilmiştir: İkinci baskısında toplam 16.887 adet söz varlığına ulaşan sözlüğün alt maddelerinde 3600 kadar deyim ve tamlama vardır ve bu maddeler 90 kadar irili ufaklı metinden taranıp derlenen 4000 adedi aşan örnek cümle ve parça alıntısıyla tanıklanmıştır.

Tatar sözlükçülüğü üzerine yapılan bu üstünkörü bakış bile nispeten erken gelişmeye başlayan bu yazı dilinin söz varlığını tespit etmek amaçlı köklü geleneği ve eser çeşitliliğini göstermektedir. XIX. yüzyılda Türk dünyasında modernizmin bütün kültür kurumlarını doğrudan etkileyen başarıları çağdaş Tatar edebiyatını meydana getiren ve büyüten bir alt yapı da hazırlamıştır. Burada söz konusu edilen Tatarca da ilkin halkın yalın konuşma diliyken güçlü bir edebiyata sahip çağdaş bir yazı dili hâlinde gelişmiştir. Tatar sözlük yazarlığının ortaya koyduğu üzere çağımızda büyük bir yazı diline ve edebiyata sahip olan Tatarcanın gücünü yansıtan sözlüklerin ise bugün artık kolektif biçimde hazırlanan ansiklopedik bir karaktere ulaştığı ortadadır.

Kaynakça

- Baichura, U. (1993). “An Overview of the Development of Tatar Linguistics in the Soviet Time (Introduction and Part I. Achievements in Linguistic Theory; Part II. Achievements in Lexicography; Part III. Achievements in Grammar, Giybad Alpar and his Grammatic Teaching”. *Journal of Turkish Studies*, vol. 17, Harvard University: 9-36.
- Çağatay, S. (1952). “Abd-ül-Kayyum Nâsırî (15.II.1825 – 2.IX.1902)”. *AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt X, 3-4, Eylül-Aralık 1952, 147-160.
- Gaynetdin, M. (2003). “Kayum Nasıriy: Şehs hem İcat”. *Kayum Nasıriy, Saylanma Eserler*, dört tom, 1. tom, Kazan: 2003, 3-9.
- Gözütok, A. (1997). “Türkiye Türkçesinin İlk Sözlüğü Lehce-i Osmânî”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 29-37.
- Lemercier-Quellejay, Ch. (1984). *Abdül Kayyum el-Nâsırî, 19 Yüzyılda Bir Tatar İslahatçı*. (Çev. Deniz Bozer) ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu Yay. No: 13, Ankara.
- Minsafina, A. (2015). *Rus Sözlükçülüğü ve Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusça-Türkçe Sözlükler*. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları ABD Yüksek Lisans Tezi.
- Mostafin, R., Davutov, R. (1997). “Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları” (Akt. M. Öner). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3, 135-168.
- Nogman, M. (1969). *XVII-XVIII yözlerdeğ rusça - tatarça kulyazma süzlëkler*. Kazan: Kazan Üniversitesi Neşriyatı.
- Öner, M. (1997). “Bir Tatar Bolşeviğinin Ana Dili Mücadelesi”. *Türk Dili*, 546, 551-557.

- Öner, M. (1999). “Tatar, Başkurt ve Kazak Sözlükleri”. *Kebikeç -İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, yıl:4, 7-8, 115-129.
- Öner, M. (2001a). “Üzbek Ş. Bayçura (Hayatı ve Eserleri Üzerine)”. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. X, İzmir: 1-44.
- Öner, M. (2001b). “İslah Edilmiş Arap Alfabeti ve Huca Bedii'nin Derlediği Tatar Ata Sözlüğü”. *EÜ Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* X cilt, İzmir: 213-313.
- Öner, M. (2006). “Tatarlarda Sözlük ve Kimlik”. *İstoçniki i issledovaniya po istorii tatarskogo naroda. Materialı k učebnım kursam. V çest yubileya akademika AN RT M. A. Usmanova, Kazan: “Kazanskiy gosudarstvenniy universitet”, 288-296.*
- Öner, M.; Kaya, M. Y.; Özşahin, M. (2010). “Lehçe-i Tatarî'nin Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme”. *Uçenie Zapiski Tavriçeskogo Natsional'nogo Universiteta im. V. İ. Vernadskogo. Nauçniy jurnal Seriya “Filologiya. Sotsialne kommunikatsii”* Tom 23 (62) No. 3. Simferopol. 9-19.
- Öner, M. (2013). “Doğumunun 90. Yılında Dr. Üzbek Bayçura (06.01.1923-12.03.1996)”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 35, Türk Dil Kurumu: 59-68.
- Öner, M. (2015). “Lehçe-i Tatarî ve Türk-Tatar Leksikolojisi”. *Soxranenie i razvitie yazıkov i kul'tur v polikul'turnom i polikonfessional'nom obşçestve: Mirovoy optı i sovremennie texnologii* (Mejdunarodnaya nauçno-praktičeskaya konferantsiya 14-16 Oktyabrya 2015 g.) Kazan: 143-146.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (2018). “Cemal Velidi ve Tatar Leksikolojisi”. *Mejdunarodniy Nauçno-Praktičeskiy Forum: Soxranenie i Razvitie Rodniı Yazıkov v Usloviyax Mnogonatsional'nogo Gosudarstva: Problemi i Perspektivi*, Kazan: 145-151.
- Safiullina, F. S. (1999). *Hezergë Tatar Edebiy Tëlë-Leksikologiya*. Kazan: Hetër.
- Velidi, C. (2007). *Saylanma Hëzmetler; Edebiy tël, grammatika, diyalektologiya hem leksikografıya mes'elelerë*. Kazan.
- Yusupova, A. Ş. (2008). *Dvuyazıçnaya leksikografıya tatarskogo yazıka XIX veka*. Kazan.
- Yusupova, E. Ş. (2012). “XIX. yüzyıl İki Dilli Sözlükleri ve Tukay'ın Dili”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi “Abdullah Tukay Özel Sayısı” Güz 2011 / 32*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 229-236.

Extended Summary

Tatar, which has a deep-rooted heritage as a written language in the northwest of the Turkic World, has been under Russian sovereignty since 1552. In the beginning of the XVIIIth Century, with the Russian Tsar Petrov founded the Russian Academy of Sciences in 1724 and due to defining the East as a research area, Orientalism and Turcology became a valuable discipline. During the tsarist era, for commercial and religious reasons, Tatar language became a prime subject of learning and research.

The Tatar manuscript dictionaries, prepared from the late 17th century, are much more developed, especially in the 19th century. In Kazan University, which was founded in 1804, it is clearly observed that both language studies and Turcology have developed very much. Among the Tatars, in which modernism began to develop in the 19th century, bilingual dictionaries for Russian are much more comprehensive and qualified than the previous examples. Tatarian encyclopedists such as S. Helfin and K. Nasiri, and Russian lexicographers, such as A. Voskresensky, made extensive contributions to this field. Tatar dictionary (Kazan 1833-1835), which was prepared in two volumes by A. Troyanskiy, has a volume of approximately one thousand pages. Russian missionaries such as N. P. Ostroumov and Tatar enlighteners such as S. Halfin and A. Nâsirî are seen to be active in dictionary writing.

Thus, the number good examples of Tatar lexicography, which began to prosper in the 19th century, increased in the early 20th century: Famous Turkologist N. F. Katanov also participated in the field of these bilingual dictionaries, lexicographers such as M. Kurbangaliyef, M., R. Gezizof and J. Kuliyef appeared. Among them, the dictionary of M. Korbangaliyev, published in the new Tatar letters (Yanalif) in 1931, is an academic study based on 17,500 scientific terms.

Tatar encyclopedic dictionary in XIX. century with K. Nasiri developing, reached to a very high level with C. Velidi's unique dictionary at the beginning of the XX. Century: *Tatar tiliniñ tulı süzlëğë*, Kazan, Vol. 1, 1927, 352 p .; Vol. 2, 1929, 367 p. (Tatar with Arabic letters). Only the first two volumes of the dictionary were published in five volumes and the author was executed during the *repressiya* process.

The Tatar language, which began to develop as a language of education in the Soviet period, gave examples of the lexicography, especially in the 1950s, such as intralinguistic encyclopedic dictionaries and bilingual dictionaries along with Russian. With the establishment of the The Tatarstan Autonomous Republic in 1920 after the Soviet revolution, the Tatar language gained an academic level. It was only published in 1966 after a comprehensive Tatar-Russian dictionary was censored at the Kazan branch of the Soviet Academy of Sciences. This dictionary, which consists of about 38 000 words, is the best of bilingual Tatar dictionaries, both in terms of processing of materials and volume. Kazan school of linguistics and lexicography is also former USSR. has won awards as one of the best examples around the world.

U. Baichura says, “The example of a large annotated dictionary was written by the great Tatar philosopher Cemal Velidi, who was eliminated during the Stalin period. This will be a big step towards the creation of author dictionaries and the recording of culture in Tatar linguistics. This program was held in three years. The dictionary, which was prepared between 1959 and 1962, was published in 1966 in the series “Sovetskaya Entsiklopediya’ in Moscow.”

F. E. Ganiev, who grew up from this school, directly reflects his experience to Tatarsko-russkiy slovar Kazan (Kazan, 1988, 462 pages): Fuat Ganiev's İ. In this dictionary, which contains the main vocabulary of Tatar, which he prepared together with A. Abdullin, M. A. Muhamadiev, R. A. Yunaleyeva, there are about 25.000 items; With its lexical competence, it is a very useful guide for both higher education and foreigners learning Tatar.

The encyclopedic dictionary titled *Tatar tēlēnēñ añlatmalı süzlēgē* (1977-1981) is the most well known Tatar language guide in the world. The largest vocabulary after the Tatar-Russian dictionary published in 1966 was demonstrated by this study, one of the main works of Tatar linguistics, Kazan school.

In this collective study, which includes the largest vocabulary of Tatar language (SSSR. Galimcan Ibrahimov of Kazan Filial), there are 32,880 headings and 14,000 word groups or phrases in the interior.

After the collapse of the USSR in 1991, work on the dictionary and grammar of contemporary Turkish literary language in Turkey has increased rapidly in Kazan Suggest prepared by M. Tatar-Turkish Dictionary. (2009) Ankara: "The Turkish Language Institute Publications" is the first Tatar dictionary published in Turkey; In 2015, the heads of articles were increased from 9.427 to 16.887 and published for the second time.

This Tatar script, which started to develop early, shows the long tradition and diversity of works. In XIX. century in the Turkish world of modernism in all cultural institutions directly affecting the success of contemporary Tatar literature has created an infrastructure that creates and grows. The Tatar language mentioned here was developed as a modern written language with a strong literature while it was the plain language of the people. As revealed by Tatar dictionary authorship, it is obvious that dictionaries reflecting the power of Tatar, which has a great written language and literature in our age, have reached an encyclopedic character prepared in a collective way. Tatar lexicography, which has a history of about two centuries, has a repertoire of dictionary ranging from terminology to etymology.